

SZAKMAI KRITIKA ÉS ÉRTÉKREND A HAZAI MŰVÉSZETTUDOMÁNYBAN

MIKLÓS PÁL

Mondanivalómhoz szükséges tisztáznom, mit értek a címben jelölt fogalmon. A *művészettudomány* szót használok a művészettörténet helyett, azzal a szándékkal, hogy a hosszú ideig kizárólag történeti feldolgozásra korlátozott tudományágat legalább az elnevezés erejéig megszabadítsam ettől a béklyótól – be-leérthető legyen a képző- és iparművészetekkel foglalkozó tudományos kutatás és feldolgozás munkájába egyfelől a művészetelméleti, ágazati esztétikai jellegű stúdium is, másfelől a múzeológia néven összefoglalt „komplex” tudományosság is (ezúttal teljesen jogosnak vélem a divatszó alkalmazását).

A *szakmai kritika* fogalmát részint tágítom, részint szűkítem itt: azt a mérlegelő, ellenőrző, összehasonlító, továbbá kiegészítő és korrekciós tudományos tevékenységet nevezem szakmai kritikának, amely a – végső formájában rendszert terjedelmesebben kifejtett és nyomtatásban publikált – tudományos eredményt végigkíséri első, szűkkörű (esetleg verbális) részletpublikációjától (műhelyvitájától) kezdve egészen a téma eredeti feldolgozásával egyenrangú újrafeldolgozásáig. Ebbe a szakmai ellenőrzési folyamatba csak az érdemi (kellő terjedelmű és módszeres) bírálatokat értem bele – nem vetek számot az informatív jellegű vagy a széles olvasóközönségnek szóló ismertetésekkel, publicisztikai kritikákkal illetve annotációkkal.

Az *értékrendről* is előre kell bocsátanom egyet-mást. A művészettudományi – és minden más történettudományi – stúdiumban kétféle értékrenddel dolgozunk. Az egyik a *tárgyi* értékrend, vagyis annak a történeti, művelődéstörténeti, művészettörténeti jelenségnek vagy jelenségsornak, korszaknak vagy dimenzióknak vagy bármi egyéb tudományos szempontból szegmentálhatónak tekintett és ilyenként vizsgált valóságdarabnak a megítéléséhez szükséges értékrend, amellyel éppen foglalkozunk. Történeti stúdiumokról lévén szó, ez az értékrend nem lehet más, mint amit a történettudomány céljai szabnak meg számunkra. Ha tehát a művészeti alkotások és kulturális javak történelmét úgy fogom fel, ahogyan Marx megfogalmazása jelzi, vagyis abból indulok ki, hogy „az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése . . .” (Gazdasági-filozófiai kéziratok . . . 77), s azt tartom szem előtt, hogy „az ipar története és az ipar létrejött tárgyi létezése az emberi lényegi erők nyitott könyve, az érzékileg előttünk le-

vő emberi lélektan . . .” (Uo. 74), (természetesen az *ipar* fogalmát itt csak termékeny analógiának tekintem), akkor – az osztályharcok történetén belül – engem, a művészettörténészt s különösen mint az iparművészetek történetének kutatóját, az fog érdekelni, hogy mik lesznek azok a pozitív tárgyi és tárgyszerkezeti értékek, amik az emberiség fejlődését előre vitték, amik a mi értékrendünk pozitív elemeinek kialakításához hozzájárultak. Konkrétabban: a természetnek és az embernek a viszonyát építő optimális környezeti modelleket fogom keresni, azokat a megoldásokat, amelyeket úgy foghatok fel, mint az embernek a saját mértékével és az adott tudományos, civilizációs szint tekintetbe vételével mért körülményei közt eszményi, harmonikus, humánus léptékű konfigurációknak tekinthetnek. Bizonyos tehát, hogy jobban fognak érdekelni a középkori japán interieurök vagy a XVIII. századi magyar paraszti lakóház megoldások, mint a XIX. század polgári és kispolgári interieur-megoldásai – amazok egy funkcionális purizmus formai tisztaságával és emberi léptékével vonzanak, emez viszont parvenu és látzatokra ácsingózó hazug elektikájával és talmi pompájával fog eleve taszítani. Pillanatra sem tagadom, hogy az az értékrend, amelynek nevében műtörténeti stúdiumaimnak már a témáit is szelektálom, méginkább az, amelynek fényében tárgyat megítélem, hogy úgy mondjam, az enyém, vagyis a mi századunk és a mi társadalmunk valóságából született. A történelmi stúdium tárgyi értékrendje tehát szubjektív értékrend – a hic et nunc értékrendje, – aminek tudományos értékét, objektivitását a jelen realitásának ismerete és az abban való autentikus, értelmes és tudatos, aktív és politikus jelenlétnek az elkötelezettsége adja meg.

A másik értékrendet, amely az előbbitől, a tárgytól lényegesen különbözik, *módszertani* értékrendnek nevezném. Míg az előbbire érdemben a tudományos kutató, a történeti tárgy vizsgálója és feldolgozója épít, kritikusának, szakmai ellenőrének és bírálójának alapvető szempontjait ez utóbbi, a módszertani értékrend szolgáltatja. A kettő viszonya hagyományos irodalmisággal: tartalom és forma, lingvisztikai kifejezéssel a *téma* és a *rhéma*, a *topic* és a *comment* relációja (*amiről* beszélek és *amit* – érdemít, újat – mondok róla). Az az értékrend, amit a történeti jelenségre vetít rá a kutató, természetesen ugyancsak bírálat tárgya lehet, sőt, a szakmai kritikának kötelessége is regisztrálni és minősíteni a bírált mű tárgyi értékrendjét. Ennek a minősítésnek azonban korlátokat szab a kétféle megközelítés kompetenciája közti s a történeti munka elvégzőjére feltétlenül előnyös különbség: a tárgyi értékrend igazolása és hitelesítése voltaképp a tárgyi munkának a teljes tényfeltáró és rendező, strukturáló és értelmező munkájában realizálódik. A történeti szakmunka értékrendjének bírálata lehetséges, de érdemi korrekciója csakis egy hasonló kompetenciájú – a tárgyi műhöz hasonló terjedelmű, alaposágú és argumentációjú – kifejtés útján lehetséges: egy azonos hitelű ellenmű prezentálásával.

A szakmai kritika érdemben és teljes kompetenciával a módszertani értékrend érvényesítésével foglalkozhatik, vagyis azzal, hogy a tudományos előadás kommunikációs, logikai és elrendezési feltételeinek megfelel-e a mű. Fölmerülhet

a kérdés, hogy jogos-e ezt a követelményrendszert illetve ennek érvényesítését értékrendnek, egyáltalán értéknek minősíteni. Azokat, akiket ennek jogosságáról netán nem győzött volna még meg empirikus módon saját recenziái, opponensi, lektori, szerkesztői és pedagógusi tevékenységük, arra figyelmeztetném, hogy a természettudományokban, ahol a tárgyi értékrend az egzakt tudományosság szigorú binomiális logikája alapján aránylag egyszerűen minősíthető, szakmai kritika diszkurzív formában voltaképp nem létezik, csupán formális eljárásban: az eredmény verifikálása a kísérlet, a szimbolikus (matematikai) nyelvű bizonyítás vagy pusztán az eredményt hozó eljárás megismételhetőségén illetve ezek feltételeinek formális számbavételén alapul. Ott tehát ezek a módszertani feltételek olyannyira abszolút értékrendet képeznek, hogy megkérdőjelezésük föl sem merülhet. A történeti tudományokban, ahol egyrészt a kutatás tárgya a realitás egy másik dimenziójába tartozik, ahol másrészt a tárgy megközelítése és tudományos vizsgálata lényegében nyelvi közegben illetve gondolati kísérlet és modell formájában történhetik csupán, ez az alapvető módszertani értékrend nem formalizálható, nem foglalható algoritmusokba és definíciókba, nem adható meg egzakt kritériumok és kvantitatív posztulátumok formájában. Ez a nehézség azonban nem jelenti azt, mintha ezt a kutatási (előadási) módszertani feltételrendszert nem kellene éppoly alapvető értékek rendszerének minősítenünk. Már csak azért sem, mert a történeti tudomány funkcionális közegében, vagyis a nyelvben maradéktalanul érvényesül a forma és a tartalom kölcsönös összefüggésének törvénye: a forma bármilyen megváltoztatása a tartalom megváltozását vonja maga után.

A módszertani értékrend tekintetében pedig azért lehet teljes a szakmai kritika kompetenciája, mert a tudományos közlés elsősorban neki szól, s amikor ebből a szempontból ítéli meg, legalább eszményi esetben, arról nyilatkozik, hogy a tudományos eredmény kommunikációs formája célszerű és hatékony-e, lehetővé teszi-e ez a forma az eredménynek a társadalmi tudatba hatolását és termékeny továbbgyűrűzését, mindenekelőtt a szakmai közvéleményben szükséges tovább érlelődését. Ez a kompetencia azonban csak a szakmai kritika folyamatában és együttműködésében válik teljessé – egyetlen kritikai nyilatkozat nem lehet perdöntő itt sem, akár csak a tárgyi értékrendről szóló megítélés esetében.

Bármennyire különböznek is egymástól a tárgyi és a módszertani értékrend, mindenütt találkoznak és kölcsönösen módosítják egymást mind a tudományos közlésben, mind pedig annak szakmai bírálatában. Ha a tudományos kutatás első fázisának a kutatási tárgy (téma) kiválasztását és kiértékelését veszem, akkor, mint jeleztem, legalább hipotézis formájában már belépett a kutatásba a tárgyi értékrend; ugyanakkor, bármily halvány körvonalakkal, de jelentkezik a módszertani értékrend is: már a téma megfogalmazása, körülírása is egy módszertani értékrendet feltételez. Tudományágunkban a szakmai kritika mindkét értékrendje tekintetében sok a tennivaló.

Ismételten hangsúlyozom, félreértés lenne a szakmai kritikát egyszerűen a publikált tudományos munkák nyomtatásban közölt bírálataival azonosítanunk.

A szakmai kritika sokkal tágabb fogalom: soktényezős és időben is kiterjedő folyamat. Ha, mint jeleztem, az eredeti és elsődleges tudományos kutatás szüntelen jelenlevő és aktív ellenőrző kísérőjének tekintem, akkor a szervezett és tervszerű, intézményes tudomány részének kell tekintenem, nem pedig attól elkülönülő vagy avval szemben álló szociális-szellemi jelenségnek. Csak a szükség kényszerít arra, hogy most elkülönítve próbáljam vizsgálni.

Nálunk az intézményesen szervezett szaktudományi kutatások gondos, többlépcsős előkészítéssel kialakított s többnyire reális igényeket tartalmazó tervei témajegyzékekben öltének formát. Ezek a témajegyzékek azonban a téma (cím) legegyszerűbb megjelölésén, valamint egészen általános műfaji meghatározásán kívül – amivel egy tárgyi értékrend vázlatos, jelzésszerű kiformalásához adnak szakmai konvenciót – semmiféle módszertani igényt vagy javaslatot nem tartalmaznak.

Valamivel jobb a helyzet a szakmai kritika egy másik, ugyancsak előkészítő jellegű fórumán: a fokozatra jelentkezők dolgozatainak előzetes elbírálásánál, de már a témák bejelentése alkalmával is, a témák feldolgozásának módszertani tervét is számon szokta kérni a szakbizottság. A műhelyviták, tapasztalataim szerint, egyenetlen színvonalúak. Akadnak olykor igen alapos, sokoldalú és igazi műhelyléggkört mutató, jól előkészített s a munkát érdemben mérlegelő diszkussziók – ez elsősorban az akadémiai kutatócsoportnál fordul elő.

A szakmai kritika előkészítő jellegű fórumai közé tartoznak a kiadói műhelyek is. Szakmai kritikai beavatkozásra azonban nem igen vállalkoznak, inkább a hivatalos tudományos fórumok véleményére támaszkodnak, vagy szaklektorokat vesznek igénybe. Egységes gyakorlat nincsen. Még az Akadémiai Kiadó is megjelentet olyan disszertációkat, amelyeknek a vitáján súlyos kifogások merültek fel, ennek ellenére (vagy épp ezért?) szaklektor neve nem szerepel a lényegében változatlan kiadványon.

A szakmai kritika legismertebb, konvencionálisan magával a szakmai kritikával azonosított fórumain, vagyis a szaktudomány folyóirataiban azonban ismét visszatér az előkészítő fázisban tapasztalt hiányosság: a szakbírálatok tárgyi értékrendi minősítése egy tematikai geográfia szempontjainak („hézagpótló” téma-választás) érvényesítésén vagy jelzésén nem igen lép túl, és a bírálók a legritkább esetben foglalkoznak a tárgyalt publikáció módszertani kérdéseivel. (A szaktudomány folyóiratain kívül több közművelődési jellegű folyóirat is közöl olyan írásokat, amelyek szerencsés esetben szakmai kritikának minősülnek; ezekről az írásokról ugyanezt mondhatom – mentségükre szolgál azonban, hogy ezeken a fórumokon nem a szakmai közvéleményhez kívánnak szólni.) A tárgyi értékrendi és módszertani kérdések mellőzése, vagy elegáns, de voltaképp semmitmondó formulákkal való megkerülése azonban véleményem szerint csak tünet.

Ez a tünet egy másikkal kiegészítve válik értelmezhetővé. Ez a másik tünet: szakmai kritika voltaképp alig van. A magyar nyelvű szakfolyóirat, a Művészettörténeti Értesítő múlt évi számaiban (eddig három jelent meg) magyar nyelven

publikált művészettörténeti munkáról egyetlen szakmai kritika sem jelent meg. (Magyar szerzőnek második, német nyelvű kiadásáról, továbbá magyar nyelvű, de tudományos munkának nem minősíthető munkáról jelent meg egy-egy recenzió, a másik három külföldi szerző munkáját ismerteti.) Az Értesítő 2. száma egyáltalán nem közölt bírálatot. Hasonlóak az arányok és a mennyiségek az Acta hasábjain is. Az Ars Hungarica, a Művészettörténeti Kutatócsoport évente kétszer megjelenő közlönye ugyan tiszteletet érdemlő erőfeszítéssel regisztrálja a teljes magyar nyelvű művészettörténeti szakirodalmat és népszerűsítő publikációkat, s bár a fontosabb munkákról érdemi, többnyire helytálló és találó jellemzést ad, ezeknek terjedelme nem teszi lehetővé a részletes szakmai kritika kifejtését. (Térjesztési korlátai miatt hatóköre sajnálatosan szűk.) A szakmai publikációk jelentős fórumát képező múzeumi évkönyvek tradicionális struktúrájában ugyancsak nincsen helye a szakbírálatnak, bár vitát – elvértve – közölnek. Azt kell tehát mondanunk, hogy a szakfolyóiratokban a szakmai kritika meghökkentően kevés.

Ha ehhez hozzáveszem azt a szokványos jelenséget, hogy a szakmai kritikák egy része a bírálat feladatát különféle okokból lényegében mellőzi, akkor válik teljessé a kép negatívuma. (A bírálat feladatának a mellőzésére a leggyakoribb megoldás: a bíráló néhány – rendszerint méltányló – mondat után a saját kutatási részeredményeivel egészíti ki a téma feldolgozását.) Ezt a képet tehát úgy summázhatjuk, hogy szakmai kritika a művészettörténet és még inkább az iparművészet története területén a megjelent művekhez képest igen kevés, ennek a kevésnek nagyobb része külföldi munkákkal foglalkozik, a maradék, a hazai eredményekkel foglalkozó szakbírálat pedig csak részben foglalkozik érdemi bírálattal.

Ha ezeket a tüneteket összegezem, akkor csak arra a végkövetkeztetésre juthatok, hogy a művészettörténet és iparművészet-történet területén a szakmai kritika sem mennyiségileg, sem minőségileg nem kielégítő. Az egyes tünetek azonban sejteni engedik az alapkérdést is. Az a tény, hogy elméleti és módszertani igények a tervekben nem szerepelnek, a bírálatokban csak elvértve, joggal kelti azt a gyanút, hogy elméleti és módszertani területen szakmánk elhanyagolt. Önálló módszertani szakkönyvünk nincsen, a módszertani és elméleti szakirodalom nemzetközi alpműveiből csak nagyon akadozva jelenik meg néhány. Az az antológia, amely a közelmúltban látott napvilágot, erényei ellenére sem képes a feltűnő hiányokat pótolni.

A módszertan hiánya szükségszerűen jár együtt az elmélet csaknem teljes hiányával. Művészetszemiotikai írás az utóbbi időben megjelent néhány, ezek a szerény kísérletek azonban nem igen kaptak szakmai visszhangot. Művészetszociológia néhány – jól-rosszul megalapozott – empirikus kísérlet formájában jelentkezett pár évvel ezelőtt, de képzőművészet-szociológiai szakmunka még külföldi sem jelent meg magyar nyelven. Néhány előadást leszámítva, komoly elméleti munka nem foglalkozott a művelődéstörténet és a művészettörténet összefüggéseivel. Ezek a hiányok különösen azért fájdalmasak, mert a magyar marxista művészettudomány számára elsőrendűen érdekes és értékes területek érthetetlen

mellőzését jelentik. Számbevételekkel teljesen érthetővé válik az a tény, hogy művészettörténeti szakirodalmunkban, különösen pedig az iparművészet rendkívül vonzó távlatokat rejtő területén a legkedveltebb műfaj az adatközlés, a pozitivistá deskripció és kronologikus műfaj történet vagy technológiatörténet. Vagyis pontosan azok a műfajok, amelyek sem módszertani értékrendet, sem pedig tárgyi értékrendet nem tesznek föltétlenül szükségessé. A helyzetre nagyon jellemző az a fagyos közöny, ami az elméleti jellegű tanulmányokat általában fogadja, pedig akadnak közöttük olyanok, amelyek éppen a tárgyi és módszertani értékrend kialakításához járulnának hozzá – ha visszhangot is kapnának. A képen lényegesen nem változtat az a néhány kivételesnek számító kitűnő munka sem, amely, s ebben már nem kivételek, csak a legkritikább esetben részesül méltó elismerésben, az előkészítő szakasztól a megjelenést követő visszhangokig csak olyan „szakmai bírálatban” van része, amelyhez megtévesztésig hasonlókat élvezhetnek a sajnos, egyre szaporodó félig dilettáns, olykor még a nyelvi és módszertani minimumokat sem teljesítő fércművek.

Úgy vélem, sem a tárgyi értékrend, sem pedig a módszertani értékrend kimunkálása nem képzelhető el a művészetelméleti tevékenység megteremtése nélkül, de a szakmai kritika publikációs lehetőségeinek növelése nélkül sem. Jelenkéntelen adatközlések az intézmények adattáraiba valók, ott kell várniok a további adatokra s azokkal együtt az ugyancsak nagyon hiányzó szintézis-kísérletekre. A szakbírálok saját részeredményeit publikáló recenziók helyett pedig sokkal több, mozgékonyabb és érdemibb, tárgyi és módszertani értékrendet kimunkáló és érvényesítő, tehát elméleti igényű szakmai kritikára lenne szükség a szakma amúgy sem nagyszámú publikációs fórumán. A múzeumi évkönyvek a sokszor ugyancsak kevés érdekléssel bíró adatközlések helyett az elméleti, módszertani publikációk szorgalmazásával segíthetnének az égető gondok megoldásában.

Ha mindazzal, amit itt a helyzet jobbításának szándékával, de a valóságos képet csöppet sem szépítve elmondottam, csak annyit sikerült elérnem, hogy fölhívtam a figyelmet a szakmai bírálatnak és a vele összefüggő problémáknak a helyzetére, s ezzel együtt az elméleti munka – s benne a tárgyi és módszertani értékrend – kimunkálásának jelentőségére, azt remélhetem, előbbre jutunk egy lépéssel.